

С. О. Біда

ВСТУП ДО ТЕОРІЇ МІМІЧНИХ МАСОК: ЗНАЧЕННЯ АФЕКТИВНО-КОГНІТИВНИХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ

Сучасна психологія все більше схиляється до думки, що когнітивні та емоційні процеси знаходяться у тісному взаємозв'язку. У статті показаний їх взаємовплив у рамках запропонованої теорії мімічних масок, для якої вони мають першочергове значення. Мімічна експресія розглядається як результат усталення мімічних проявів певних емоцій під впливом когнітивних структур, що провокують ці емоції. Обґрунтовуються деякі теоретико-методологічні засади теорії мімічних масок з позицій системного підходу. Дасться огляд процесів, які сприяють їх оформленню.

Ключові слова: мімічні маски, емоції, особистісні властивості, досвід, психічна регуляція, психомоторика.

Современная психологическая наука всё больше приходит к мысли о том, что когнитивные и эмоциональные процессы тесно взаимосвязаны. В статье показано их взаимовлияние в рамках предложенной теории мимических масок, для которой они имеют первостепенное значение. Мимическая экспрессия рассматривается как результат закрепления мимических проявлений определённых эмоций под влиянием когнитивных структур, которые порождают эти эмоции. Обосновываются некоторые теоретико-методологические принципы теории мимических масок с позиций системного подхода. Приводится обзор процессов, которые способствуют их оформлению.

Ключевые слова: мимические маски, эмоции, личностные свойства, опыт, психическая регуляция, психомоторика.

Contemporary psychology inclines to acknowledge cognitive and affective processes highly dependent on each other. This review shows their interference within the newly proposed mimic masks theory. Slow facial movements as facial expression are considered as a result of fixed expression of emotions arisen under the influence of cognitive structures that caused such emotions. Some methodological and theoretic principles are justified from the position of the system approach. A review of processes that contribute to the shaping of mimic masks is given as well.

Keywords: mimic masks, emotion, personality dimensions, experience, emotional self-regulation, psychomotor system.

Останнім часом значно зріс інтерес до можливостей візуальної психодіагностики через її практичність та доступність. Одним з її інструментів є фізіогноміка. Існуючі дослідження показують, що фізіогноміка як наука досі не доведена, оскільки між фізіогномічними параметрами та властивостями особистості поки що віднайдено мало спільного.

Тим не менш, з'являються дослідження, що намагаються віднайти зв'язок між ними. Дослідження М. Ю. Юдіна показали, що за допомогою фізіогноміки можуть визначатися особистісні характеристики, пов'язані з комунікативністю та морально-етичною сферою. Д. О. Дівеєв вивчав роль форми обличчя у сприйнятті індивідуально-психологічних характеристик людини і виявив, що форма обличчя неоднаково сприймається чоловіками та жінками. Відзначаються викривлення сприйняття, пов'язані з упередженнями. Це відбувається, ймовірно, через інтроекцію, рівень якої вищий для чоловіків [4]. Л. А. Хрисанфова досліджувала співвідношення між структурними особливостями обличчя та базовими потягами за L. Szondi і виявила певні кореляції [10]. Слід припускати, що, оскільки статичні фізіогномічні дані генетично зумовлені, детермінованість прояву їх ознак залежатиме від факторів соціального оточення.

Наведені приклади показують, що фізіогномічні дані можуть слугувати діагностичним інструментом, однак лише допоміжним, оскільки точність фізіогномічної діагностики залежить від особистісних характеристик сприймаючого. Всі, хто вивчає фізіогномічні параметри, визнають необхідність подальших уточнень та перевірки отриманих даних. Чи не єдиним надійним інструментом візуальної діагностики, який належить до фізіогномічних даних, є міміка, оскільки її універсальність для всіх людей давно підтверджена численними дослідженнями (С. R. Darwin, С. E. Izard, P. Ekman, K. & E. Heider, С.-Н. Hjortjö, I. Eibl-Eibsfeldt, G. Horstmann та ін.).

Однак начвні посібники з візуальної психодіагностики дуже мало уваги приділяють міміці. Тим не менш, С. Р. Said et al. вважають, що виносити судження про риси особистості можна завдяки схожості у сприйнятті рис обличчя та виразу емоцій, що і пов'язується з рисами особистості [24]. Тому ми пропонуємо новий підхід до фізіогноміки, що базується лише на мімічній експресії обличчя.

Мета дослідження. Виходячи з поділу П. Екманом сигналів обличчя на статичні, повільні та швидкі [11, с. 26], теорія мімічних масок включає в себе повільні сигнали, які розвиваються переважно із швидких (останні є проявами базових емоцій). Мімічні маски формуються в результаті постійних афективно-когнітивних взаємодій у психіці і розглядаються нами як проекція емоційного життя на обличчя людини. Запропонована стаття має за мету надати деякі теоретико-методологічні обґрунтування теорії мімічних масок.

А. С. Тадевосян та А. Ленгле вказують на те, що людина може існувати лише як біопсихосоціальна єдність. Це постулюють і положення психосоматики (Т. von Uexküll, S. Epstein, F. Alexander, D. Chopra, A. Meneghetti, R. D. Lane та ін.). Згідно з теорією рівневого усвідомлення емоцій, емоції, що не пережиті через почуття, переживаються як фізичний (тілесний) стан [19, с. 227]. Г. Х. Шингаров (1971) називав емоцію психічним актом особистості, що включає фізіологічні, біохімічні та психічні реакції. Стосовно цього дослідження йдеться про біологічну базу міміки (мімічні м'язи, фізіологічні процеси), її психологічний зміст (емоції та інші психічні процеси) та соціальне навантаження (причини виникнення реакцій, комунікативне значення).

А. Ленгле вважає, що життя людини повністю пройняте емоціями (у термінах автора: «почуттями») незалежно від того, спить людина чи ні, мріє чи сповнена серйозності. Емоції завжди супроводжують людину [7, с. 19]. Дослідники давно відзначали, що обличчя набуває індивідуальних рис внаслідок частого вживання певних мімічних м'язів. Тривалі експресії призводять до змін в рисах обличчя і виступають індикаторами емоційних рис особистості [10, с. 52]. А. Ленгле вказує на те, що емоції сприяють виникненню зморщок на обличчі. Це ми спостерігаємо щодня, стикаючись з іншими людьми. Якби обличчя не мало цієї особливості, його соціальна значущість не була б важлива для комунікації. Не існувало б ні портретного живопису, ні скульптурної пластики.

Оскільки мімічні маски як повільні сигнали обличчя не означають ситуативного переживання емоції, спробуємо визначити ті глибинні психічні процеси, які призводять до їх виникнення. Останні представлені такими глибинними утвореннями психіки, як установки, переконання, підсвідомі образи, які є соціально обумовленими. Сформувавшись, вони стають надситуативними і проявляють себе у внутрішніх та зовнішніх психічних актах у вигляді оцінки вже конкретної ситуації. Екзистенціальна психологія вважає, що ці глибинні утворення відображають співвідношення внутрішнього та зовнішнього у структурі Я особистості. Це означає, що вони формулюють персональну відповідь особистості, яка включена у соціальні відносини. Завдяки ним виникають уявлення людини про те, ким вона є, ким має бути та ким хоче бути. Вони надають базу для прийняття рішень і, відповідно, те, ким є людина, залежить від її свідомого вибору, а також від підсвідомих факторів. Згідно з положеннями гуманістичної психології С. R. Rogers та А. Maslow, саме завдяки власному вибору людина створює кожен свій новий особистісний досвід. Бажання та можливості впливу на здійснення вибору є принциповим у житті особистості. Суперечності між уявленням про себе та актуальним досвідом постає як загроза можливості у самореалізації і призводить до психічного напруження.

Необхідність відступу від сугубо емоційної тематики диктується положеннями системного підходу. Предмет цього дослідження вимагає комплексного розгляду: аналітичне вивчення частини психіки не можливе без уявлень про її системність (П. К. Анохін [3]). І. М. Сеченов, пояснюючи психічну функцію відображення, підкреслював, що психіка – не лише система, але й динаміка, оскільки відображає умови дій людини та регулює ці дії [9].

С. Л. Рубінштейн підкреслював значення відношення до оточення, поведінки та пізнання, яке виражають емоції. Відображення – репрезентація дійсності у вигляді образів та смислів у психіці. Відображення разом з відношенням (афективний бік образів та смислів) становлять собою дві сторони емоції як процесу. Відображення проявляється у вигляді мотивацій, потреб та супутніх емоцій, оскільки відображена інформація зберігається у вигляді відношення індивіда до неї. Ця інформація становить собою зміст первинного сприйняття у вигляді «приємно – неприємно», що згодом виливається в емоційні стани, звички, риси особистості.

Емоції, оформлені в особистісні риси, можна розглядати як основу та силу для мотивації. Крім того, базові емоції у філогенезі самі собою вже містять мотиваційний компонент (С. Е. Izard, А. Ленгле). Провідним глибинним мотивом особистості є прагнення до переживання позитивних емоцій та уникання негативних. Емоція слугує мотивом як поведінкових актів, так і ментальних. Мотивуючий ефект емоцій базується на інформації про автоматичні оцінки (N. Schwarz, G. L. Clore [25]).

Міміка як засіб вираження емоцій є складовим елементом психомоторики. На підставі теорії психомоторних зв'язків І. М. Сеченова було висунете припущення, що психічна діяльність може повністю поглинатися когнітивними процесами і залишатися без зовнішніх проявів. На збереженні психічної енергії емоцій наполягав і F. Alexander, коли йдеться про нереалізовані дії, спрямовані на зовнішні об'єкти. Саме особистісний фактор (наприклад, неусвідомлені конфлікти) підтримують фізіологічні складові емоцій, внаслідок чого емоційне напруження не зникає [12].

Міміка входить до емоційної (само)регуляції – комплексного процесу, що включає суб'єктивні емоційні переживання, когнітивні відповіді (думки), емоційно залежні фізіологічні та психомоторні реакції. R. J. Davidson вказує, що до емоційної регуляції входить не лише час на генерування емоційної відповіді, а й час на повернення до початкового стану (емоційної стабільності) [13], тобто затягнення стану відновлення, ймовірно, може спровокувати «застрягання» на емоції (наприклад, сприятиме м'язовому напруженню за І. М. Сеченовим). Це положення потребує уваги, оскільки, наприклад, виявлені моделі емоційної регуляції (відкрита демонстрація, пригнічення, когнітивне витіснення та ін.) для гніву та тривоги виявилися неефективними (J. L. Deffenbacher et al., 1996; H. W. Krohne, 2003).

Слід врахувати, що міміка може передавати не лише емоції, а й відображати інформацію про соціальні мотиви, наміри, схильності особистості, переконання та стійкі уявлення щодо поведінки (G. Horstmann [16, с. 304]). Відповідно, на думку А. J. Fridlund (1991, 1994), вона не лише відповідає на сприйняття, а таким чином також відправляє соціально значущі сигнали. Міміка виступає стратегічним інструментом у соціальній взаємодії, залежить від мотивів діяльності та характеру ситуації. Її семіотичне підґрунтя засноване на інтеріоризованому досвіді. А визначна роль в інтеріоризації належить саме соціальному чиннику.

Оскільки психічна регуляція – це насамперед вид ментальної діяльності, вона ініціюється мозком, базується на емоціях, сприйнятті та мисленні і неможлива без участі інших фізіологічних систем (П. К. Анохін, О. М. Леонтьєв). Так, R. D. Lane відзначає, що усвідомлення емоцій недостатньо в процесі емоційної регуляції [19, с. 224].

А. Ленгле визначає емоцію як суб'єктивний бік сприйнятої цінності. Цінним для людини є те, що викликає в неї емоційний відгук. Порівняння наявних уявлень про властивості та значущість образу, що сприймається, та актуального сприйняття цього образу провокує психодинамічне напруження [7, с. 309], тобто в результаті оцінки (С. Е. Izard, Р. Ekman, Ю. І. Александров та ін.) формується відношення до ситуації сприйняття. Цими напруженням та відношенням і є емоції. Виникнення смислів, якими наповнюються образи, можливе завдяки [емоційному] регулюванню порівняння сприйнятих образів.

Емоції у різних своїх проявах включалися до типологій та моделей особистості. Найбільш популярна сьогодні п'ятифакторна диспозиційна модель особистості (Е. Ф. Borgatta, W. T. Norman, L. R. Goldberg, L. F. van Egeren, О. Р. John, О. Г. Шмельов, В. І. Похилько та ін.) включає п'ять головних, емких та відносно незалежних рис (нейротизм, екстраверсія, доброзичливість, сумлінність, відкритість досвіду), чотири з яких мають залежність від емоційних рис та нахилів (нейротизм, екстраверсія, доброзичливість та відкритість досвіду). Причому нейротизм – це із самого початку емоційна риса (R. Reizenzein, H. Weber [23]).

Зазначені риси особистості зачіпають усю площину психіки, відповідно емоції мають значний вплив у структурі особистості і зв'язуються з іншими психічними процесами. С. Е. Izard, як і О. Kruse, А. R. Damásio, R. Reizenzein та ін., вважає, що емоції не можуть існувати окремо – вони тісно пов'язані з когнітивними процесами. Психічні виміри особистості представлені, з одного боку, емоціями, з іншого – образами, думками, пам'яттю і т. д. Саме афективно-когнітивна взаємодія уможливило виникнення досвіду [17].

Домінуюча у західній психології теорія когнітивної оцінки емоцій (R. S. Lazarus, M. Arnold, I. J. Roseman, K. R. Scherer, S. Schachter та ін.) постулює, що думкам, переконанням, оцінкам належить центральна роль у виникненні емоцій. Критика теорії вказує на можливі некогнітивні шляхи їх виникнення, особливо якщо переживання не було усвідомлене, однак R. Reizenzein було показано, що автоматична оцінка все-таки має місце [21]. Крім того, теорія афективного праймінгу (G. H. Bower, А. М. Isen, J. P. Forgas) висуває положення про «емоційну» пам'ять як механізм збереження інформації про схожий досвід, отриманий в емоціогенних ситуаціях. Відтак схожі емоції активують у пам'яті елементи попереднього досвіду.

С. Л. Рубінштейн вказував на те, що розгляд емоцій без когнітивного (у термінах автора: «інтелектуального») компонента означало б порушення цілісності відображення. Сміслоутворення неможливе без процесів мислення, однак воно має емоційне підґрунтя [8]. Ще W. M. Wundt та С. G. Jung писали, що образи мислення оформлюються в цілісні ментальні утворення завдяки емоційній прив'язці. Тоді елементи (образи) попереднього емоційного досвіду слугують основою для подальшого. На здатність емоцій залишати сліди в особистісному досвіді вказували П. К. Анохін, О. М. Леонтьєв, П. В. Сімонов. О. Ю. Артем'єва розглядала сліди діяльності як механізм смислової регуляції внутрішніх уявлень особистості, в яких репрезентований зовнішній світ. Проте цей процес не є чітко детермінованим. О. Р. Лурія було показано, що емоційне переживання закріплюється у пам'яті як разом з певними причинними образами, так і із спорадичними. Витягнення з пам'яті одного образу з афективного комплексу активує й інші [5]. Так емоції виконують прогностичну функцію: оцінюють актуальний досвід і попереджають наслідки майбутнього.

Слиди емоцій в закріпленому досвіді постійно доповнюються новими переживаннями, а весь комплекс особистісного досвіду впливає на характер емоційної сторони життя. R. A. Emmons показано, що загальний емоційний фон (позитивний чи негативний) відповідає можливостям здійснення особистісних прагнень [15]. Останні мають становити собою певні потреби, які K. M. Sheldon et al. (2001) назвали базовими і пов'язували з емоціями, котрі відображають значущість ситуації для задоволення певної потреби.

На загальний емоційний фон впливають також такі соціально детерміновані властивості особистості, як оптимізм / песимізм, (не)впевненість у собі, ворожість, (не)довіра, бажання справедливого відношення до себе. Вони певною мірою допомагають виникненню емоцій завдяки своєму інтегральному характеру в структурі характерологічних рис та включенню концепту «відношення». Їх позитивний полюс позитивно корелює з позитивними емоціями, негативний полюс – негативно з негативними емоціями та настроєм, агресивністю, фрустрованістю, депресивністю [23]. За новітніми теоріями, співвідношення когніцій різних рівнів та функцій з наявними в структурі Я виражається емоціями, характер яких залежить від соціального досвіду. Та вони представлені вже у немовлят, отже існують вроджені «надкогнітивні» механізми для демонстрації через емоції рівня задоволення потреб та домагань (R. Reisenzein [22]).

Отже, ми повернулися до думки про тісні афективно-когнітивні зв'язки. R. Reisenzein вважає, що емоції-таки можуть змінювати інформацію, на якій ґрунтуються операції мислення [21]. Згідно з N. Schwarz та G. L. Clore, емоції можуть пришвидшувати або спрощувати утворення неавтоматичних оцінних суджень (таких, що усвідомлюються особистістю) [25]. Відтак вони виступають адаптивним компонентом мислення та поведінки (N. H. Frijda, L. Feldman Barrett, A. R. Damásio та ін.), причому A. R. Damásio розглядає ці процеси лише разом з емоціями.

Однак емоції можуть мати і протилежний вплив. Так, P. R. & A. M. Kleinginna зазначили, що вони можуть породжувати емоційно значущі ефекти сприйняття, тобто сприяє усталенню когнітивних викривлень [18]. І, навпаки, когнітивні викривлення сприйняття провокують емоційні реакції, неадекватні ситуації. На думку J. Prinz, в такому випадку тривалі прояви емоцій можуть мати свідомі причини. Коли оцінне судження підтримується хибними уявленнями, воно призводитиме до автоматичного реагування на аналогічні подразники без врахування істотного значення подразника [20].

R. J. Davidson в структурі особистості виділяє також інші виміри, які не становлять собою згадані вище характерологічні властивості та емоційні риси. Ці виміри він називає емоційними типами (emotional styles), які мають нейропсихологічну репрезентацію, а їх особливості можуть бути зумовленими генетично. Тим не менш, визначна роль належить не генетичному фактору, а соціальному, наголошує R. J. Davidson [14].

О. Р. Лурія підкреслював комплексність та єдність інтрапсихічної діяльності та вирішальну роль соціальних умов в їх детермінації. О. Р. Лурія відзначав поетапність розвитку особистості та опосередкований соціальною взаємодією характер психічного відображення, завдяки чому соціальне в особистості взаємодіє з біологічним. У результаті цієї взаємодії утворюються нові функціональні системи, які мають виконувати функцію як внутрішньої, так і зовнішньої регуляції [6].

На думку R. J. Davidson, позитивні та негативні емоції здебільшого є продуктом таких емоційних типів, як (не)стійкості (психологічна витривалість) та прогнозування. Це зрештою визначатиме перебіг адаптації та характер переважаючих емоцій [14]. Справді, зазначені R. J. Davidson емоційні виміри психічно цілком інтегровані, так само як і наведені вище особистісні властивості. Це означає, що вони охоплюють всю площину психіки і проявляються як внутрішньо (через нейрорегуляцію; у структурі Я-концепції), так і зовні (вербально та невербально у соціальному контексті).

При зверненні до психофізіологічної єдиної концепції свідомості та емоцій (Ю. І. Александров) ми помітимо відображення зазначеного Л. С. Виготським, О. Р. Лурія та R. J. Davidson принципу.

Ю. І. Александров показав, що емоції – це онтологічно перша форма диференціації реакцій («приємно» – «неприємно»), обумовлена передусім біологічними факторами. На пізніших етапах онтогенезу з посиленням дії соціального фактора формуються вищі форми диференціації у співвідношенні організму та середовища – структури свідомості. Причому, і емоції, і свідомість – одночасно актуалізовані системи, які відрізняються лише ступенем розвитку в онтогенезі. Ю. І. Александров відзначає, що свідомість може розглядатися як оцінка суб'єктом етапних та кінцевих результатів своєї поведінки і визначається змістом суб'єктивного досвіду [2, с. 15-17]. Емоції ж виступають вказівником належності одиниць суб'єктивного досвіду до «позитивного» чи «негативного» домену досвіду [1, с. 25].

Підсумки. Наведені особистісні характеристики та властивості, що становлять собою когнітивні структури і складають ядро особистості, мають безпосередній зв'язок з емоціями. Беручи до уваги все вищезазначене, доходимо висновку, що міміка як психомоторний показник психічної активності виступає у ролі своєрідної проєкції психічного на тіло. Причому джерелом мімічної експресії є, передусім, базові емоції, для яких мімічні прояви обов'язкова умова. Тоді повільні сигнали обличчя як

усталений варіант представництва психічної трансляції репрезентують особистісно-значущу відповідь на соціально детерміновані сигнали з точки зору спроби психічної саморегуляції. Повільні сигнали включають мімічні маски, які оформлюються з елементів мімічних проявів базових емоцій.

Теорія мімічних масок не постулює нових гіпотез з устрою емоційної, когнітивної чи вольової сфери особистості. Вона прагне лише описати експресію як продукт психічної активності і віднайти її психологічний зміст. Тому головне положення теорії мімічних масок можна сформулювати так: особистісні риси, пов'язані з емоційністю та емоціями, мають віднаходити себе в повільних сигналах обличчя. Це надає невичерпний матеріал для наступних досліджень.

Література:

1. Александров Ю. И. Дифференциация и развитие // Теория развития: Дифференционно-интеграционная парадигма / Сост. Н. И. Чуприкова. – М.: Языки славянских культур, 2009. – С. 17-28.
2. Александров Ю. И. Закономерности актуализации индивидуального опыта и реорганизации его системной структуры: комплексное исследование // Труды ИСА РАН. – 2011. – Том 61, № 3. – С. 3-24.
3. Анохин П. К. Биология и нейрофизиология условного рефлекса / П. К. Анохин. – М.: Медицина, 1968. – 546 с.: ил.
4. Дивеев Д. А. Роль формы лица в восприятии индивидуально-психологических характеристик человека: автореф. дис.... канд. психол. наук: 19.00.01 / Д. А. Дивеев. – М., 2009. – 24 с.
5. Лурия А. Р. Диагностика следов аффекта // Психология эмоций. Тексты / Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 228-234.
6. Лурия А. Р. О месте психологии в ряду социальных и биологических наук // Вопросы философии. – 1977. – № 9. – С. 68-76.
7. Лэнгле А. Эмоции и экзистенция / А. Лэнгле. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2011. – С. 16-41, 298-320.
8. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. – СПб.: Питер, 2012. – 287 с.
9. Сеченов И. М. Элементы мысли. – СПб.: Питер, 2001. – 416 с: ил.
10. Хрисанфова Л. А. Представления об индивидуально-психологических особенностях человека по структурным особенностям его лица // Экспериментальная психология. – 2009. – Том 2, № 4. – С. 51-73.
11. Экман П. Узнай лжеца по выражению лица / П. Экман, У. Фризен. – СПб.: Питер, 2011. – 272 с.: ил.
12. Alexander F. Psychosomatic medicine: its principles and applications / F. Alexander. – New York: W. W. Norton & Company, Inc., 1950. – 300 p.
13. Davidson R. J. Affective style and affective disorders: Perspectives from affective neuroscience // Cognition and emotion. – 1998. – Vol. 12, № 3. – P.307-330.
14. Davidson R. J. The emotional life of your brain / R. J. Davidson, S. Begley. – New York: Hudson Street Press, 2012. – 304 p.
15. Emmons R. A. Striving and feeling: Personal goals and subjective well-being // The psychology of action: Linking cognition and motivation to behavior / P. M. Gollwitzer, J. A. Bargh (Eds.). – New York: Guilford Press, 1996. – P. 313-337.
16. Horstmann G. Facial expressions of emotion: Does the prototypes represent central tendency, frequency of instantiation, or an ideal? // Emotion. – 2002. – Vol. 2, № 3. – P. 297-305.
17. Izard C. E. Basic emotions, relations among emotions, and emotion-cognition relations // Psychological Review. – 1992. – Vol. 99, № 3. – P. 561-565.
18. Kleinginna P. R. A categorized list of emotion definitions, with suggestions for a consensual definition / P. R. Kleinginna, A. M. Kleinginna // Motivation and Emotion. – 1981. – Vol. 5, № 4. – P. 345-379.
19. Lane R. D. Neural substrates of implicit and explicit emotional processes: A unifying framework for psychosomatic medicine // Psychosomatic medicine. – 2008. – № 70. – P. 214-231.
20. Prinz J. Which emotions are basic? // Emotion, Evolution, and Rationality / D. Evans, P. Cruse (Eds.). – Oxford: Oxford University Press, 2004. – P. 69-88.
21. Reisenzein R. Denken und Emotionen // Handbuch der Allgemeinen Psychologie: Kognition / J. Funke, P. A. Frensch (Hrsg.). – Göttingen: Hogrefe, 2006. – S. 475-484.
22. Reisenzein R. Emotions as metarepresentational states of mind: Naturalizing the belief-desire theory of emotion // Cognitive Systems Research. – 2009. – Vol. 10, № 1. – P. 6-20.
23. Reisenzein R. Personality and emotion / R. Reisenzein, H. Weber // Cambridge handbook of personality psychology / P. J. Corr, G. Matthews (Eds.). – Oxford: Oxford University Press, 2009. – P. 54-71.
24. Said C. P. Brain systems for assessing the affective value of faces / C. P. Said, J. V. Haxby, A. Todorov // Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B. Biological Sciences. – 2011. – Vol.366, №1571. – P.1660–1670.
25. Schwarz N. Feelings and phenomenal experiences / N. Schwarz, G. L. Clore // Social Psychology: Handbook of basic principles / E. T. Higgins, A. W. Kruglanski (Eds.). – New York: Guilford Press, 1996. – P. 433-465.